

T.ü.f.d. Rüstənova Aypara

AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutunun "Azərbaycan-Rusiya əlaqələri tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DİL VƏ ƏLİFBA İSLAHLATLARI

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, tarix, dil, əlifba, islahat, universitet.
Key words: Azerbaijan Democratic Republic, history, language, reform, university.
Ключевые слова: Азербайджанская Народная Республика, история, язык, алфавит, реформа, университет.

Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, xalqımızın milli oyanışını əbədi etməyə çalışan Cümhuriyyət Hökuməti və Parlamenti elmin, təhsilin və xalq maarifinin, səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Ölkənin hər yerində müxtəlif pillədən olan məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq bağçaları, qısa müddətli müəllim kursları, kitabxanalar, xəstəxanalar, tibb məntəqələri açıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanunu xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Milli universitetin açılması Cümhuriyyət xadimlərinin doğma xalq qarşısında çox mühüm tarixi xidməti idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin xüsusən bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Müstəqil dövlətin mühüm atributlarından biri olan dil məsələsi ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadə bildirirdi: "Milliyyətin ümdə rüknünü təşkil edən şey dildir. Dil hər bir heyətin hansı başər dəstəsinə mənsub olduğunu göstərən bir lövhədir... Bir milləti məhv edib aradan götürmək qəzibində olan siyasətlər də əsil bunun üçündürki, təməssil əməliyyatı icra edərkən, ən birinci fikirlərinin dilə verər və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxarmağa say edərək. Çünki dil həməon millət deməkdir"(3 s.15). Dövlət dilinin qəbulu yenidən yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin diqqət mərkəzində idi. Cümhuriyyət Hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli 175 sayılı qərarı ilə o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi (7, s.227).Həmin qərar ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk rəsmi sənəddir. Ana dilinin dövlət dili elan edilməsi ilə Azərbaycan-türk dilinin daha geniş şəkildə tətbiq olunması üçün böyük imkanlar və münbit şərait yarandı (4). Bu qərara əsasən, ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrin başında duracaq dövlət dilini lazımı səviyyədə bilən mütəxəssislər yetişməyədək hökumət müəssisələrində rus dilinin də işlənməsinə yol verilir. Lakin bu, real şəraitdən doğan müvəqqəti tədbir idi və yalnız idarəçilikdə milli kadrların yetişməsinə qədər olan müddət üçün nəzərdə tutulmuşdu. Daxili İşlər Naziri vəzifəsini yerinə yetirən Behbud xan Cavanşir bildirirdi ki, "Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırkı dövrün zəruriyyətindən irəli gəlir.Əlbəttə, bu çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar"(2, s.72).Milli kadrların yetişdirilməsinin sürətləndirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan hökuməti 100 nəfər gəncin ali təhsil alması üçün dövlət hesabına xaricə göndərilməsi haqqında qərar qəbul etdi.Bu gənclərin seçilməsi məqsədilə Parlament M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə 5 nəfərdən ibarət müsabiqə komissiyası yaratdı.Komissiyanın qərarına əsasən 45 nəfər Fransaya, 23 nəfər İtaliyaya, 10 nəfər İngiltərəyə, 9 nəfər Türkiyəyə göndərildi. Seçilmiş gənclərdən 13 nəfəri Rusiyada vətəndaş müharibəsi olduğu üçün oraya gedə bilmədi (2,s.43).

Ana dilinin dövlət dili elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq, təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdən idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918-ci il avqustun 28-də "Orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında" 5 maddədən ibarət 245 sayılı qərar qəbul etdi(7, s.297). Qərara görə, bütün ibtidai tədris müəssisələrində tədris ana dilində

aparılır, eyni zamanda, dövlət dili icbari qaydada tədris olunurdu.Qərarın 3-cü bəndində göstərilirdi ki, tədris yalnız erməni və rus dilində aparıldığı məktəblərdə bu sistem ləğv olunur, 5-ci sinifə qədər dərslər gücləndirilmiş şəkildə türk dilində tədris edilir. 5-ci sinifdən həmin siniflərdə tədris rus dilində aparılması tövsiyə olunurdu.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycanın qeyri-müsəlman xalqlarının dininə və dilinə toleyrantlıq nümunəsi göstərmişdir.Hökumət 1918-ci ildə aşağı siniflərdən başlayaraq şagirdlərə paralel olaraq öz ana dilinin və dininin tədrisi üçün "Məktəblərdə qeyri-müsəlman şagirdlər üçün "Allahın qanunları və ana dilinin tədris olunmasının həyata keçirilməsi haqqında" 7 sentyabr tarixli qərar qəbul etdi (7, s.302).Qərarla Xalq Maarif Nazirliyinə tapşırırdı ki, bu dillərin öyrədilməsi fənlərin tədrisinə mane olmamalıdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Naziri Səməd bəy Mehmandarovun 1918-ci il dekabrın 27-də verdiyi əmri ilə orduada Azərbaycan-türk dili dövlət dili qəbul edilmişdi (2, s.43). Əmrə əsasən əsgərlər türk dilində hərbi and içir, türk dilində verilən komandaları öyrənirdilər. Hökumət 1919-cu il fevralın 11-də "Azərbaycan milli ordusunun süvari qoşunlarının türk dilində nizamnaməsinin və geyim formasının təsdiqi haqqında" 371 sayılı qərar qəbul etdi (10). Hərbi Nazir S.Ə.Mehmandarov türkcə bilməməsi ilə bağlı ona qarşı olan ittihamlara cavab olaraq bildirdi ki, orduada əmrlər rus dilində deyil türk dilində verilir Rus dilinin də paralel olaraq işlənməsi bəzi milli xadimlər tərəfindən birmənalı qarşılanmırdı. Buna baxmayaraq dövlət orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti iki dildə: türk və rus dilində şəsr edilirdi.Eləcə də pedaqoji tərkibi əsasən rusdillilərdən ibarət olan Bakı Dövlət Universitetində də ilk mərhələdə dərslərin rus dilində aparılmasına icazə verilmişdi.Universitetin açılması ictimaiyyətdə, eləcə də parlamentdə geniş müzakirələrsəbəb olmuşdu. Müzakirələr əvvəlcə "universitet bizlə lazımdır?" sualı ətrafında gedirdisə, sonrakı mübahisələr tədrisin hansı dildə aparılacağı ilə bağlı olmuşdur. Bəzi milli ziyalıların və parlament üzvlərinin fikrinə görə tədris aparın rus professorlar rus mədəniyyəti təbliğ edəcək, tələbələr ruslaşdırılacaqlar. Parlamentin 21 avqust 1919-cu il tarixli 67-ci iclasında"Azərbaycan darülfünun təşkili haqqında" məsələ müzakirə edilərkən tədrisin nə üçün rus dilində aparılacağı barədə fikirlərə münasibətini bu şəkildə ifadə etmişdir:"Başqa bir lisanə müraciət edərkən bu xüsusda nə üçün yalnız rus lisanə istifadə edilir və buna imkan verilir. Bu nə üçün belə- cavabı aşkardır...İlk dəfə içimizdə bir çox tədris hazırlanmış tələbələr vardır ki, yalnız rusca tədris etməyə dərsləri və imkanları vardır...Heç bir millət tarixən ilk addımında milli bir darülfünuna sahib olmamışdır.Əvvəlcə öz gənclərindən istifadə edərək, sonra get-gedə qüvvət kəsb etmişdir.Binəon-ileyh qorxulmamalıdır... Çünki, hər kəs bilir, Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir elm var. Biz bu beynəlmiləl elmi, hər bir millətin ağzından eşitdiyimiz kimi, rus professorları ağzından da öyrənə bilərik...Darülfünun hər dildə də olsa olsun açıb oxunmalıdır. Çünki, bu müəssisə ilə biz bir ərfaan müəssisəsi quracağıq və get-gedə öz gənclərimizi onun vasitəsilə ziyalandırıb istədiyimiz milli professorlarımıza tədricən sahib olacağıq. Məşhur rus müstəşriqləri hərgah buraya cəlb etməyə müvəffəq olarsa və olacağıq da, çünki, bir professor təhdid altında vətəni Rusiyada akoplar içərisində çalışmaqdan Azərbaycanı oturub kəndi əfkarını yürütmək, ələxüsus ki, onları maddi cəhətdən də təmin edəsiniz, onlar bura gələr və əmin olunuz ki, xəyanət də etməzlər.Siz buna kəməli-itminan ilə əlinizi üreyinizə qoyub səs verə bilərsiniz" (1, s.6-7).

Azərbaycan Parlamentinin də istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik olan türk (Azərbaycan) dili idi. Parlamentin digər millətlərdən olan nümayəndələrinin rus dilində çıxış etmək hüququ saxlanırdı. M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycanın rəsmi dövlət dilinin türk dili olduğunu" bildirərək təklif edirdi ki, göndərilən bütün məktub və teleqramlar əvvəl türkcə oxunsun, sonra lazım gələrsə türkcəyə edilib rus dilində də oxuna bilər (8, c. 55). Dövlətin bu ali orqanında yazılı dillə əfahi nitq arasında ciddi fərq olmuşdur. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, sənədlərin, təkliflərin dili dövlət dilinin prinsiplərinə uyğun şəkildə olsa da, əfahi nitqdə isə, bir qayda olaraq sərbəst ifadə azadlığı vardı. Respublika üzrə mövcud olan ibtidai və orta məktəblərinin milliləşdirilməsi ilə türkdilli əhali saxlamaqla yanaşı, lazım gələrsə ölkənin əsaslı millətləri üçün iclasında hesabına ana dilində də məktəblərin açılmasını nəzərdə tuturd(8, c. 178). Azərbaycan hökuməti digər millətlərdən olan vətəndaşların dövlət dilini öyrənmələri üçün kurslar təşkil edilməsi məqsədi ilə 1919-cu ilin sentyabr ayında 351 min manat vəsait ayırmışdı.

Ana dilinin (türk) dövlət dili elan edilməsi ilə yanaşı, Azərbaycan əlifbası ilə əlaqədar islahatların aparılması öz həllini gözləyən məsələlər sırasında idi. Məlumdur ki, VIII əsrdə ərəblərin Azərbaycana və başqa türkdilli ölkələrə gəlişindən sonra bu ərazilərdə İslam dini ilə yanaşı, ərəb əlifbası da qəbul olunmuşdu. Həmin vaxtdan başlayaraq ərəb əlifbası Azərbaycan yazı mədəniyyətinin əsasını təşkil etmişdir.

Əsrlər boyu müxtəlif Şərq xalqları arasında mədəni əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış ərəb qrafikasının zaman keçdikcə Azərbaycan dilinin zəngin potensialını bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilməməsi, onun quruluşu, xarakteri, fonetikasi, xüsusilə sait səsləri haqqında tam təsəvvür yarada bilməməsi haqqında düşüncələr formalaşmağa başladı.

Bütün bunlar XIX əsrin ortalarında - Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının çiçəkləndiyi bir vaxtda o dövrün mütərəqqi ziyalıların ciddi narahat etməyə bilməzdi. Ərəb əlifbasının islahat olunması sahəsində ilk təşəbbüs 19-cu əsrin 60-cı illərində M.F.Axundzadə tərəfindən irəli sürülmüş və sonradan bu ideya Azərbaycanın bir çox görkəmli maarifçi ziyalıları tərəfindən də dəstəklənmişdir. N.Nərimanov qeyd edirdi ki, "hazırkı dövrdə tərəqqipərvər millətlər öz dilinin və yazısının daha anlaşılın olmasına çalışır. Yazısı nə qədər asan olsa, o xalqın dilinin öyrənilməsi də o qədər asanlaşar" (6,s.275).

Əlifba islahatı sahəsində ilk praktiki addımlar 1918-ci ilin mayında Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra atılmışdır. İlk dövrdə mövcud ərəb əlifbasının sadələşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin zaman keçdikcə latın qrafikasına keçilməsi haqqında ictimai rəy formalaşdı. Çətin ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçmək ideyası geridə qalmış "müsəlman xurafətçiliğindən", düşüncəsindən, ərəb sxiologiyasından imtina etmək idi. Latın əlifbasının qəbul edilməsi isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün demokratik Avropaya və onun dəyərlərinə yaxınlaşmaq məqsədi daşıyırdı. Həmin dövrdə əlifba islahatı barədə "Azərbaycan" qəzetində müzakirələr başladı (5, s.6). Əlifba islahatı məsələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) rəhbərlərinin də diqqətində olmuşdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "bir dildə danışan, digər dildə isə yazan bir xalq" olduğumuzdan narahatlığını bildirirdi. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, dilin öyrənilməsi və əlifba səs metoduna əsaslanmalıdır (13, c.24, 37).

AXC Yollar Naziri X.B.Məlik-Aslanov Nazirlər Şurasına yazdığı məruzədə qeyd edirdi ki, "hal-hazırda öz kəskinliyi ilə qarşımızda duran məsələlərdən biri əlifba islahatıdır". O, bu məsələnin tezliklə həll olunması üçün komissiyanın yaranmasını təklif edirdi. Bu müraciətdən sonra Azərbaycan Xalq Maarif Nazirliyi türk əlifbasının islahatına həsr olunmuş xüsusi müşavirə keçirdi. Parlamentin üzvü Abdulla bəy Əfəndiyev özünün hazırladığı latın şriftli türk əlifbasını nazirliyə təqdim etdi. Nazirlik bu layihəni əsas kimi qəbul etdi (12, c.58). 1919-cu il fevral ayının 3-də AXC hökuməti "Türk dilində şriftlərin əldə edilməsi üçün vəsait ayrılması haqqında" qərar qəbul etdi. Bu qərarla Xalq Maarif Nazirliyinə 200 min rubl maliyyə vəsaiti vəsait ayrıldı (7, s. 414).

1919-cu ilin mart ayının 21-də Nazirlər Soveti əlifba islahatı üzrə xüsusi komissiyanın yaranması haqqında qərar qəbul etdi (9, c. 171). Komissiya tərəfindən hazırlanan latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası Azərbaycan müəllimlərinin qurultayında (Bakı, 1919-cu il, 20 avqust - 1 sentyabr) təsdiq olunduqdan sonra parlamentin müzakirəsinə verildi. Parlament təklif olunan layihələr içərisindən Abdulla bəy Əfəndiyevin layihəsini əsas kimi qəbul etdi (11, c.193). Azərbaycan Parlamenti 1919-cu il sentyabr ayının 18-də "Xalq Maarif Nazirliyinə xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün türk dilində kitab alınması məqsədi ilə Dövlət Xəzinəsindən 1.000000 mln. vəsait ayrılması üçün qərar qəbul etdi (7, c.103). Alınan kitabların türk dilinin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyəti vardı. 1920-ci ilin aprel işğalı nəticəsində süqut edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 ay mövcud olmasına baxmayaraq, onun qəbul etdiyi qanunların və sənədlərin tarixi əhəmiyyəti vardır. Bunlar Azərbaycanın sonrakı tarixində də nəzərə alındı. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra qanun və layihələri, o cümlədən əlifba haqqında layihəsi bərpa edildi.

Monoqrafiyadan Universitet dil məsələsini yaz. Parlamentdən Abdulla

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab Stenoqrafik hesabatlar). Bakı: Azərbaycan, 1998, 992 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cildə, I cild. Bakı: Lider, 2004, 440 s..
3. İstiqlal mücadiləimizin parlaq siması Məhəmməd Əmin Rəsulzadə /Tərt.R.Məmmədli. Bakı: Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi KUK, 2014, 40 s.
4. Nağısoylu M. Ana dili: millətin mədəni sərvəti. "525-ci qəz.", 21 fevral, 2017 - ci il.
5. Nərimanov K.V. Latın əsası yeni türk əlifbası və I Bakı Türkoloji qurultayı /Tərt. K.V.Nərimanov Bakı: M.F.Axundov ad. Milli Kitabxana, 2006, 44 s..
6. Nərimanov N. N. Əsərləri /red. Q. Musayev. Bakı: Azərəşr, 1956, 278 s.
7. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов). Баку: Азербайджан 1998, 569 с.
8. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. (Стенографические отчеты). Баку: Азербайджан, 1998, 992 с.
9. Балаев А.Мамед Эмин Расулзаде (1884-1953гг.). Политический портрет. Баку: Kitabklubu org, 2014, 504 с.
10. Газ., «Азербайджан», 18 февраль, 1919 г.
11. Исмаилов Э.Р. Очерки по истории Азербайджана. М.: Флинта, 2010, 424 с.
12. Назарли А.Э. Народное образование в Азербайджанской Республике (1918-1920 гг.). Баку: Нурлан, 2008, 224 с.
13. Расулзаде М. Э. Сборник произведений и писем / Сост., предисл. и примеч. С.Исхаков. М.: Флинта, 2010, 368 с.

REFORMS OF THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC
IN THE FIELD OF LANGUAGE AND ALPHABET

Summary

The article explores the proclamation of the Azerbaijani language as a state language, the reform of the alphabet, the nationalization of education during the period of the Azerbaijan People's Republic. Special attention is paid to laws and resolutions in this sphere adopted by the Parliament and the government.

It is shown that at the initial stage, before the training of national cadres and specialists in the institutions, the use of the Russian language was allowed.

РЕФОРМЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ
В ОБЛАСТИ ЯЗЫКА И АЛФАВИТА

Резюме

В статье исследуется провозглашение азербайджанского языка государственным языком, реформа алфавита, национализация образования, в период Азербайджанской Народной Республики. Особое внимание уделено принятым парламентом и правительством законам и постановлениям в этой сфере.

Показано, что на начальном этапе до подготовки национальных кадров специалистов в органах и учреждениях разрешалось использование русского языка.